

ДО 2000-РІЧЧЯ РІЗДВА ІСУСА ХРИСТА

*Фатюшина Н.** (Київ)

“СЛОВО СВЯТОГО ГРИГОРІЯ”: ПОЧАТКИ ПОРІВНЯЛЬНОГО ПІДХОДУ ДО НАДПРИРОДНОГО

У вітчизняній літературі початки порівняльних уявлень про надприродне відносяться ще до письменництва Київської Русі. Найбільш змістовно такі уявлення подає "Слово святого Григорія, відтворене у тлумаченнях про те, як перші погани, тобто язичники, поклонялися ідолам і треби їм клали, що й нині роблять". В основу цієї пам'ятки киево-руської культури XII ст., відомої також за назвою "Слово про ідолів", покладена проповідь видатного представника патристики Григорія Богослова на Богоявлення, у якій він негативно відгукується про античне язичництво. Але "Слово", як відзначав ще Є.Аничков, є не проповіддю й не переказом думок Григорія Богослова, а спробою дослідження давньоруських вірувань: у ньому дається інтерпретація твору візантійського богослова "в тлумаченнях" до місцевого язичництва. [Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. - СПб, 1914. -С. 58].

Автор "Слова", тавруючи "поганство" й звеличуючи християнство, звертається до властивих їм образів надприродного, бо саме в них найбільш повно виражена сутність історично різних типів вірувань. З цією метою київський книжник передусім вдається до методу ідентифікації поганства "словенського люду" з язичництвом інших народів, особливо греків. "Греки, - каже він, - роблять жертвоприношення грому і блискавці і Вилу, богу вавилонському... і словенський люд Вилам і Мокоші, Диві, Перуну, Хорсу, Роду і рожаницям, упирям і берегиням і Переплуту... і вогневі Сварожичу моляться... Також римляни" [Слово об идолах // Хрестоматия по русской истории. - Варшава, 1870.- С. 53]. Отже, слов'янське язичництво Давньої України ставиться в один типологічний ряд з давньогрецькими, давньоримськими та їм подібними

* Фатюшина Наталія, аспірантка кафедри релігієзнавства Національного університету ім. Т.Г.Шевченка

демоністичними та політеїстичними віруваннями. І вже тут, завдяки порівняльному підходу до уявлень про надприродне, закладаються початки більш об'ємного аналізу релігійного феномену.

Дійсно, на думку автора "Слова", східнослов'янське язичництво, репрезентоване Перуном, Хорсом, Мокошею тощо, не завжди було багатобожим. Раніше воно взагалі не знало віри в богів, а пов'язувалося з уявленням про численних духів (демонів), а ці уявлення, в свою чергу, теж зазнали історичних змін. "... Словени, - читаємо в "Слові", - почали трапезу ставити Роду і рожаницям раніше їхнього бога Перуна, а ще раніше клали треби упирям і берегиням" [Там само. - С. 53-54]. Як можна бачити з наведеного та змісту "Слова" в цілому, його автор у релігійній даності розрізняє кілька історичних, якісно своєрідних "поверхів". Це, якщо в термінології сучасного релігієзнавства, монотеїстичні уявлення (християнство), політеїстичні вірування (Перун, Мокоша тощо) й більш рання віра в духів. При цьому, в останній книжник, у свою чергу, розрізняє архаїчні (упирі, берегині) й більш пізні (Род, рожаниці) образи. На жаль, "Слово" не згадує про найдавніші релігійні вірування (анімізм, тотемізм тощо) та залишки первісної магії, які в той час ще мали велике поширення.

Характерно, що київські книжники, торкаючись язичницьких вірувань, не намагаються описати зміст релігійних уявлень, здебільшого обмежуючись фіксацією культового дійства: "кумирів творять", "пожертви приносять", "трапезу ставлять" і т. п. Мабуть автори проповідей та повчань керувалися в своїх оцінках поганства не стільки предикаційними цілями, як намаганням заперечити "диявольські напущення". Але, в такому разі, чи не говорить ця обставина про те, що цитовані вище місця із "Слова святого Григорія" - лише вдалий експромт, випадковий набір свідчень? Гадаємо, що ні.

Передусім, не можна розглядувану пам'ятку вважати за поодинокий острівець відомостей про язичництво у письменництві Київської Русі. У "Повісті врем'яних літ", наприклад, під 986 р. йдеться про те, що люди здавна шанували явища природи, а з часом почали й "кумирів творити". Так само й "Слово реченого Христолюбцем" та ряд інших повчань розрізняють, хоча й не чітко, історично різні періоди в дохристиянських віруваннях, що ідентифікуються з вірою в духів і багатобожжям. Це, в свою чергу, говорить за те, що ставлення християнських книжників до язичництва не зводилося до пустого заперечення його, а в кращих зразках репрезентувало перші спроби збагнути явище та якимось упорядкувати його в часі. У цьому відношенні пальма першості належить, безперечно, "Слову святого Григорія", бо саме

тут зроблено більш-менш виразний крок на шляху порівняльно-історичного підходу до язичництва.

У тому, що цей крок загалом видався вдалим, переконують сучасні наукові розвідки, що спираються на вивірені критерії періодизації історії релігії. Найголовнішим серед цих останніх є: характер уявлень про зв'язок надприродного з природним, спосіб його уособлення, функціональність надприродного, сфера його впливу на довкілля, спосіб і форма входження віруючого в світ [Див.: Б.Лобовик. Проблема періодизації історії релігії // Українське релігієзнавство.- 1997. - N 5. - С. 4-5]. Ці критерії є наслідком історіософського аналізу й узагальнення багатьма вченими великого фактичного матеріалу, що характеризує вірування різних племен та народів, а в нашому випадку - матеріалу, зібраного й опрацьованого П.Чубинським, О.Афанасьєвим, В.Милорадовичем, М.Сумцовим, І.Огієнком, Б.Рибаковим та іншими. Нині з цілковитою певністю можна сказати, що в сфері релігійної першим витвором слов'янства та праслов'янської людності, яка мешкала на території Давньої України, були образи упирів, берегинь, русалок, водяників, болотяників, чортів, відьом, домовиків тощо. Це - репрезентанти найбільш раннього "поверху" віри в духів, про яких мовиться в "Слові святого Григорія". Про таку часову визначеність згаданих образів свідчать архаїчні ознаки демонів: вони перебувають на межі між зооморфізмом і антропоморфізмом, мають обмежену сферу впливу, наділені виключно орудною функцією, можуть перетілюватися, перекидатися в інші стани.

Здогад книжника про те, що давньослов'янський Род та рожаниці у часовому просторі розташовуються десь між упирями та богами, теж знаходять змістовну предикацію в новітніх релігієзнавчих розвідках. Такі образи релігійної міфології, як рожаниці, Род, Лель, Лада, Панна-Сонце, Господар, Громовик та інші, в основному вже звільняються від рис раннього зооморфізму; "звіриний стиль" фантазії тут починає витіснятися символізацією образів надприродного; розширюється уявна сфера дії демоністичного, а його аграрно-астральні образи все більше наповнюються зв'язками з небесним - сонцем, вітром тощо. Але зазначені образи надприродного все ще обмежені орудними натуралістичними можливостями, а власне людське репрезентоване в них як феномен природного ряду речей. Це, в свою чергу, підтверджує правомірність розрізнення автором "Слова святого Григорія" архаїчних і більш пізніх демоністичних вірувань, але, водночас, і застерігає проти віднесення їх до різних історичних типів надприродного. А така можливість криється в

"Слові" саме через певну поверховість його уявлень про якісно-часові ознаки релігійності.

Що стосується політеїстичних вірувань, то автор "Слова" досить виразно протиставляє їх образу "Христа Бога" як такі, що безпосередньо передують йому - історично більш пізньому феномену релігійної духовності. Але даремним було б шукати в "Слові" бодай натяк про наступність у розвитку теїстичних вірувань, тим більше - про спільність образів надприродного в межах одного історичного типу. До появи такої ідеї було ще дуже далеко, й київський книжник ставить Перуна, Хорса, Сварога та інших богів нижче за Єдиного бога не лише історично, а передусім конфесійно - адже вони зводять "хулу на святе хрещення". Більш того, розташовуючи образ монотеїстичного божества на найвищій сходинці ієрархії надприродного, автор "Слова святого Григорія", суперечачи сам собі, називає вилів та інших демонів теж богами. А це, знову ж, вказує на відсутність у "Слові", як і в інших пам'ятках Київської Русі, більш-менш вивірених критеріїв якісно-часового підходу до оцінки релігійних вірувань.

Кажучи загалом, "Слово святого Григорія" ще не ставить питання про періодизацію історії східнослов'янського язичництва. Тут рух релігійності від минулого до сучасного зводиться до понять "раніше" і "потім". Та й вимагати більшого від "книжних людей" Київської Русі не можна. І все ж перший крок у предикації язичництва було зроблено. З ним пов'язуються не лише літературні свідчення про вірування східних слов'ян, зокрема формованого українського етносу, а й початки порівняльного підходу до надприродного - методу, який пізніше відіграв свою роль у становленні наукової історіософії релігії.

Павленко П. * (Київ)

ІДЕЯ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ РАНЬОГО ХРИСТІАНСТВА

Останні століття перед початком християнської ери, перші століття по тому закарбувалися в історію людства періодом тотальної кризи і занепаду греко-римської цивілізації, кризи, яка охопила практично усі сфери суспільного життя римського світу і яку, як ніколи до цього, відчув на собі практично кожен, будь-то він раб чи вільний громадянин, дрібний торгівець чи великий рабовласник або ж аристократ. Як реакція на кризові

* Павленко Павло - стажист-дослідник Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ